

Evaluation of the Arguments and Theoretical Foundations of the View Permitting Qur'anic Recitation in Prayer Based on Arabic Linguistic Principles

Mohammad Elah-Moradi Ghavidelan^{1✉} , and Sayyid Reza Moaddab²

1. Corresponding author, PhD Candidate in Qur'anic Sciences and Hadith, University of Qom, Qom, Iran, Email: ghavidelan66@gmail.com

2. Professor of Qur'anic Sciences and Hadith, University of Qom, Qom, Iran, Email: sr-moaddab@qom.ac.ir

Article Info

Article type:
Research Article

Article history:

Received: 6 March 2025

Received in revised form:
2 April 2025

Accepted: 24 April 2025

Available online: 6 March 2025

Keywords:

Prayer recitation,
Validity of prayer,
Imāmī jurisprudence,
Seven readings,
Qirā'āt differences,
Arabic linguistic rules.

ABSTRACT

Objective: Qur'anic recitation is one of the fundamental obligations of prayer, and determining the criterion for its validity has long been a controversial issue in Islamic jurisprudence. Among Imāmī jurists, a group maintains that adherence to Arabic linguistic rules suffices for a valid recitation, without the necessity of following the canonical or well-known readings. This study aims to examine and critically evaluate the foundations and evidences of this view in light of jurisprudential and uṣūlī discussions.

Method: Adopting a descriptive-analytical approach, this study investigates jurisprudential, uṣūlī, and exegetical sources. First, the theoretical foundations and textual evidences of the aforementioned view were collected, and then analyzed through content analysis in order to assess the strength of its reasoning and its implications for ritual practice.

Results: The findings indicate that this view rests on three major premises: (1) restricting Qur'anic tawātur to the core words while considering qirā'a variations as ijtihād-based, (2) regarding conformity with Arabic grammar as sufficient for validity, and (3) distinguishing between the essential Qur'ān and its variant recitations. However, these premises face serious challenges, since separating the core from the formal aspects of Qur'anic words undermines the tawātur of the text and contradicts historical and scholarly evidence.

Conclusions: Based on this evaluation, the permissibility of reciting the Qur'ān in prayer solely according to Arabic linguistic rules cannot be accepted. Conversely, the view that conditions the validity of prayer upon recitation consistent with the well-known qirā'āt among Muslims is more firmly grounded in hadith, historical evidence, and jurisprudential reasoning, and better accords with the principle of precaution in acts of worship.

Cite this article: Elah-Moradi Ghavidelan, M., & Moaddab, S.R. (2025). Evaluation of the Arguments and Theoretical Foundations of the View Permitting Qur'anic Recitation in Prayer Based on Arabic Linguistic Principles. *Studies of Quran Reading*, 13 (24), 77-102. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.20491.1282>

© The Author(s).

Publisher: Al-Mustafa International University.

DOI: <https://doi.org/10.22034/qer.2025.20491.1282>

Abstract

One of the essential obligations in Islamic prayer is recitation, according to which the Fātiḥa (Opening Chapter) must be recited in the first and second units of prayer, and, according to the opinion among Shia jurists, a complete surah must also be recited afterward. Historically, determining the criteria for valid Qur'anic recitation during prayer has been a significant and debated issue in Islamic jurisprudence.

A controversial view, held by a group of Shia jurists from classical to contemporary times, asserts that since the tawātur (mass-transmission) of the Qur'an is limited to the core of its words, and most differences among Qur'anic readings are products of juristic reasoning, then conforming to Arabic grammar alone suffices for the validity of recitation. Accordingly, commitment to the canonical dominant or popular readings is not deemed necessary.

Given the considerable impact of this view on Islamic ritual law and prayer practices, this study adopts a descriptive-analytical method to evaluate the evidence and theoretical foundations of this position. The research findings indicate that the core assumptions of this view - such as restricting tawātur to the essence of words and considering most reading differences as speculative - present a serious challenge to the concept of Qur'anic tawātur and are also inconsistent with historical and scholarly evidence.

Thus, this view appears untenable. In contrast, the view that considers adherence to the canonical or popularly accepted Qur'anic readings among Muslims as the standard for valid recitation in prayer is both more prudent and better supported by the traditions of the Ahl al-Bayt (peace be upon them).

Introduction

Prayer (ṣalāt) is one of the most fundamental and important pillars of Islam, serving as the medium of communication between God and His servants. It is of such significance that it is described as the “pillar of religion,” and the acceptance of other acts of worship is contingent upon its validity.

This act of worship, which includes specific verbal and physical components, must be performed in strict accordance with religious prescriptions. Among its essential elements is Qur'anic recitation.

Given the existence of various Qur'anic readings, one of the pressing issues in Islamic jurisprudence concerns the proper form of recitation in prayer.

This raises the question: Which Qur'anic recitation should be followed during prayer, especially when reciting al-Fātiḥa and the subsequent surah? Is it sufficient to rely on readings that are popular or mass-transmitted (mutawātir)? Or must prayer adhere strictly to a specific, canonical reading?

In contrast to the mainstream view, there exists a perspective which maintains that conformity to the rules of Arabic grammar is sufficient for valid recitation, and that adherence to the famous canonical readings is not obligatory.

Methodology

This study investigates the view held by certain Imami jurists that Qur'anic recitation during prayer is valid so long as it aligns with Arabic grammatical rules, regardless of canonical readings.

The research uses a descriptive-analytical approach. First, relevant legal, theological, and exegetical sources were reviewed to collect the supporting evidence and theoretical basis for this position. Then, the content of these sources was critically analyzed.

As this issue has rarely been studied as a standalone topic and is usually addressed only in passing in legal works, this research fills an important gap by systematically exploring the theoretical dimensions, evidentiary support, and practical implications of this view.

Research Findings

This study examines the permissibility of Qur'anic recitation in prayer based solely on conformity with Arabic grammar - a minority view within Imami jurisprudence. The main findings can be summarized as follows:

Core Assumptions

Proponents of this view argue that the prevalent Qur'anic readings are not mutawātir (mass-transmitted), and that many of their differences are the result of individual reasoning by reciters (qurrā'). Thus, there is no obligation to adhere to the canonical or "seven" readings (qirā'āt sab'). Any recitation that conforms to Arabic grammar is sufficient.

Supporters cite narrations such as "Recite as the people recite" (iqra' kamā yaqra' al-nās) as permission to follow general Arabic usage, not a specific canon of readings.

Validation Criteria

Of the three common criteria for validating a Qur'anic reading - (1) conformity with Arabic grammar, (2) agreement with the Uthmanic codices, and (3) sound transmission - this view only considers the first necessary.

According to this opinion, a grammatically correct recitation is not necessarily divinely revealed, nor is it mutawātīr, but it is not invalid or unacceptable either.

Distinction Between the Qur'an and Its Readings

This view draws a distinction between the essential Qur'an (as mutawātīr and fixed) and the various readings (as results of human ijtihād regarding pronunciation).

However, this separation is problematic, as the external form of Qur'anic words - including vowelization, grammatical endings, and word structure - is inseparable from their essence. Dividing the Qur'an and its recitations risks undermining the integrity and tawātūr of the Qur'an itself.

Juristic Caution

Although many Imami scholars have expressed doubt about the tawātūr of the seven canonical readings, they generally adopt a cautious stance, favoring adherence to these established readings and advising against deviating from them in practice.

Conclusion

The findings of this study show that the foundational premises of the view permitting any grammatically valid Arabic recitation - such as restricting tawātūr to the essential wording of the Qur'an and attributing most reading differences to juristic reasoning - present serious challenges. They are inconsistent with both historical reports and scholarly evidence.

Thus, this view cannot be considered reliable.

In contrast, the view that limits valid Qur'anic recitation in prayer to the canonical or widely accepted readings among Muslims is more aligned with precautionary principles (iḥtiyāt) and better reflects the guidance inferred from the traditions of the Ahl al-Bayt (peace be upon them), such as the hadith "Recite as the people recite."

ارزیابی ادله و مبانی دیدگاه جواز قرائت در نماز براساس منهج عربی

محمد الهمرادی قویدلان^۱، و سید رضا مؤدب^۲

۱. نویسنده مسئول، دانشجوی دکتری، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران.

رایانامه: ghavidelan66@gmail.com

۲. استاد، گروه علوم قرآن و حدیث، دانشکده الهیات و معارف اسلامی، دانشگاه قم، قم، ایران، رایانامه: sr-moaddab@qom.ac.ir

چکیده

اطلاعات مقاله

هدف: یکی از واجبات اصلی نماز، قرائت قرآن است که تعیین ملاک صحت آن همواره یکی از مسائل بحث‌برانگیز فقه اسلامی بوده است. در میان فقهایی امامیه، گروهی بر این باورند که رعایت قواعد زبان عربی برای صحت قرائت کفایت می‌کند و التزام به قرائات مشهور یا سبع ضرورتی ندارد. هدف پژوهش حاضر، بررسی و ارزیابی مبانی و ادله این دیدگاه در پرتو مباحث فقهی و اصولی است. **روش تحقیق:** این پژوهش با رویکرد توصیفی - تحلیلی و با بهره‌گیری از منابع فقهی، اصولی و تفسیری انجام شده است. ابتدا مبانی نظری و مستندات فقهی این دیدگاه گردآوری و سپس با روش تحلیل محتوا بررسی شد تا استحکام استدلال‌ها و پیامدهای احتمالی این دیدگاه در فقه عبادات آشکار گردد. **یافته‌ها:** نتایج نشان داد که این دیدگاه بر سه مبنای اصلی استوار است:

(۱) انحصار تواتر قرآن به جوهر کلمات و اجتهادی بودن اختلاف قرائات، (۲) کفایت انطباق قرائت با قواعد عربی برای صحت، و (۳) تفکیک میان حقیقت قرآن و قرائات آن. در عین حال، این مبانی با چالش‌های جدی مواجه است؛ زیرا تفکیک میان جوهر الفاظ و هیئت آن‌ها، تواتر قرآن را مخدوش می‌کند و با شواهد تاریخی و علمی نیز سازگار نیست.

نتیجه‌گیری: بر اساس ارزیابی انجام‌شده، دیدگاه جواز قرائت صرفاً بر اساس قواعد عربی در نماز قابل پذیرش نیست. در مقابل، دیدگاهی که صحت نماز را مشروط به قرائت مطابق با قرائات مشهور میان مسلمانان می‌داند، از پشتوانه روایی، تاریخی و فقهی قوی‌تری برخوردار بوده و با احتیاط در عبادات سازگارتر است.

نوع مقاله:

مقاله پژوهشی

تاریخ دریافت: ۱۴۰۳/۱۲/۱۶

تاریخ بازنگری: ۱۴۰۴/۰۱/۱۳

تاریخ پذیرش: ۱۴۰۴/۰۲/۰۴

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۳/۲۴

کلیدواژه‌ها:

قرائت نماز،

صحت نماز،

فقه امامیه،

قرائات سبع،

اختلاف قرائات،

قواعد زبان عربی.

استناد: الهمرادی قویدلان، محمد، و مؤدب، سید رضا (۱۴۰۴). ارزیابی ادله و مبانی دیدگاه جواز قرائت در نماز براساس منهج

عربی. مطالعات قرائت قرآن، ۱۳ (۲۴)، ۷۷-۱۰۲. <https://doi.org/10.22034/qer.2025.20491.1282>

© نویسندگان.

ناشر: جامعة المصطفی العالمیة.

مقدمه

نماز یکی از فرائض اصلی و اساسی دین اسلام است که نقش واسطه میان بندگان و خداوند را ایفا می‌کند. اهمیت این عبادت تا آنجاست که از آن به‌عنوان «ستون دین» یاد شده و پذیرش سایر عبادات، مشروط به قبولی نماز دانسته شده است (حر عاملی، بی‌تا، ۳۵/۴). همچنین، هیچ عملی پس از خداشناسی با نماز برابری نمی‌کند (مجلسی، ۱۴۰۳: ۴۰۶/۶۹). این عبادت که مشتمل بر اذکار و حرکات خاصی است، به دلیل جایگاه ویژه‌اش، باید در تمام اجزا و شرایط، به‌ویژه قرائت قرآن، منطبق بر ضوابط شرعی انجام شود.

قرائت، یکی از ارکان واجب نماز به‌شمار می‌رود. با توجه به وجود قرائات مختلف قرآن، یکی از چالش‌های اصلی فقه اسلامی، تعیین قرائت صحیح در نماز است. پرسش محوری در این زمینه آن است که قرائت قرآن در نماز، به‌ویژه در سوره حمد و سوره پس از آن، باید بر اساس کدام قرائت انجام شود؟ آیا قرائات مشهور و متواتر، برای صحت نماز کفایت می‌کند یا لازم است نماز بر اساس یک قرائت خاص و معین اقامه شود؟ در مقابل، دیدگاهی وجود دارد که صرف رعایت قواعد زبان عربی را در صحت قرائت کافی دانسته و پابندی به قرائات مشهور یا مشخص را الزامی نمی‌داند.

با توجه به آثار فقهی این دیدگاه بر کیفیت اقامه نماز و اعتبار عبادات، بررسی و ارزیابی مبانی آن از اهمیت بسزایی برخوردار است.

پیشینه تحقیق: درباره جواز قرائات مختلف در نماز از منظر فقها، تحقیقات متعددی صورت گرفته که هر یک این موضوع را از زاویه‌ای خاص بررسی کرده‌اند. مهم‌ترین آن‌ها عبارت‌اند از: ۱. مقاله «بررسی و تحلیل نظرات فقها درباره جواز قرائات سبع در نماز» اثر محمد فاکر میبیدی و همکاران، منتشرشده در شماره ۴ از فصلنامه مطالعات قرائت قرآن (۱۳۹۴). این مقاله، دیدگاه فقهای شیعه و اهل سنت را درباره جواز قرائات سبع در نماز تحلیل کرده و به این نتیجه رسیده است که قرائت نماز طبق یکی از قرائات هفتگانه، از نظر غالب فقهای فریقین جایز است.

۲. مقاله «کارکرد و اعتبار قراءات هفت‌گانه در فقه شیعه» نوشته دیاری بیدگلی و محمدتقی، منتشرشده در شماره ۳ نشریه پژوهشنامه قرآن و حدیث (۱۳۸۶). در این تحقیق، دیدگاه علمای شیعه درباره قرائات سبع و تأثیر آن‌ها در فقه مورد بررسی قرار گرفته و نتیجه گرفته شده که بیشتر فقهای شیعه، خواندن نماز با هر یک از قرائاتی که در زمان ائمه علیهم‌السلام رایج بوده را کافی می‌دانند.

۳. مقاله «حجیت قرائات مختلف سوره حمد و ارتباط آن با تواتر قرائات: مروری تاریخی بر آراء عالمان شیعی» نوشته سیدعلی سرسربی و همکاران، منتشرشده در شماره ۶۶ دوفصلنامه علمی-پژوهشی مطالعات تاریخی قرآن و حدیث (۱۳۹۸). این پژوهش، با تمرکز بر سوره حمد، دیدگاه مفسران و محدثان امامیه را درباره تواتر قرائات و حجیت آن‌ها بررسی کرده و نشان داده است که بیشتر عالمان شیعه، استفاده از هر یک از قرائات رایج سوره حمد را در نماز مجاز می‌دانند، فارغ از اینکه این اختلافات ناشی از تعدد نزول باشد یا نقل راویان.

۴. مقاله «اختلاف قرائات و نقش آن در صحت نماز با تأکید بر دیدگاه آیت‌الله فاضل لنکرانی» نوشته سید محمدحسن جواهری و همکاران، منتشرشده در شماره ۱۳ نشریه مطالعات قرائت قرآن (۱۳۹۸). در این مقاله، به بررسی دیدگاه فقها - به‌ویژه آیت‌الله فاضل لنکرانی - درباره صحت نماز بر اساس قرائات مختلف پرداخته شده است. بر اساس این پژوهش، تنها قرائت معتبر، قرائت حفص از عاصم است که به صورت متواتر و سینه‌به‌سینه میان مسلمانان منتقل شده و قرائات دیگر، حتی قرائات سبع، فاقد تواتر لازم بوده و قرائت آن‌ها در نماز جایز نیست.

پژوهش حاضر با استفاده از روش توصیفی-تحلیلی، به بررسی دیدگاه شماری از علمای شیعه در خصوص جواز قرائت قرآن بر اساس قواعد زبان عربی در نماز می‌پردازد. این موضوع تاکنون به‌صورت جامع و تفصیلی مورد پژوهش قرار نگرفته و در مطالعات پیشین، تنها به‌طور گذرا و محدود به آن اشاره شده است. از این رو، نقد و تحلیل مبانی و ادله این دیدگاه، ضرورتی علمی و فقهی به‌شمار می‌رود.

الف. دیدگاه فقها پیرامون جواز قرائت قرائات مختلف قرآن در نماز

فقه‌های شیعه درباره جواز قرائت قرائات مختلف قرآن در نماز، دیدگاه‌های گوناگونی ارائه کرده‌اند که در ادامه به دسته‌بندی آن‌ها پرداخته می‌شود:

۱. قرائات سبع یا عشر

نظر مشهور میان فقه‌های شیعه آن است که قرائت نماز به هر یک از قرائات سبع جایز است (حلی، ۱۴۱۹: ۶۴/۵؛ مقدس اردبیلی، ۱۴۰۳: ۲۱۷/۲؛ همدانی، ۱۴۲۵: ۱۱۸/۲؛ وحید بهبهانی، بی‌تا، ص ۲۸۶؛ حائری، ۱۳۶۲: ص ۲۰۵؛ منتظری، ۱۴۱۵: ص ۴۸۲؛ اشتیاردی، ۱۴۱۷: ۱۹۲/۱۵). در مقابل، برخی فقها جانب احتیاط را گرفته و تأکید کرده‌اند که قرائت قرآن در نماز نباید

از این محدوده فراتر رود (یزدی، ۱۴۱۹: ۵۱۹/۲؛ حسینی عاملی، بی‌تا، ص ۳۹۰؛ فیاض، بی‌تا، ۲۵۳/۱؛ موسوی خمینی، بی‌تا، ص ۱۳۴؛ فاضل موحدی لنکرانی، ۱۳۸۰: ص ۱۵۰). در سوی دیگر، گروهی از فقها قرائت سه‌گانه‌ای افزون بر قرائات سبع را نیز در نماز مجاز شمرده‌اند (شهید اول، ۱۴۱۹: ۳۰۵/۳؛ شهید ثانی، ۱۴۲۰: ص ۳۵).

۲. قرائات رایج میان قاریان یا مسلمانان

برخی فقها ملاک جواز قرائت قرآن در نماز را رواج و پذیرش قرائت میان قاریان قرآن یا عموم مسلمانان دانسته‌اند (طوسی، بی‌تا، ۷/۱؛ طبرسی، ۱۴۱۵: ۳۵/۱؛ حکیم، بی‌تا، ۲۲۴/۱؛ تبریزی، ۱۴۳۱: ۳۵۳/۳؛ مکارم شیرازی، ۱۴۲۸: ۵۴۹/۱). در مقابل، شماری از فقهای معاصر، قرائت رایج و مستمر از صدر اسلام تاکنون را منحصرأً قرئت «حفص از عاصم» دانسته و به همین دلیل، قرئت به سایر قرائات را جایز نمی‌دانند (موسوی خمینی، بی‌تا، ۱۳۴/۱؛ آملی، بی‌تا، ۱۳۱/۳؛ معرفت، ۱۴۲۹: ۱۳۴/۲).

۳. قرائات متداول در زمان ائمه علیهم‌السلام

گروهی از فقها معیار جواز قرائت قرآن در نماز را رواج آن در عصر ائمه معصومین علیهم‌السلام می‌دانند. بر اساس این دیدگاه، هر قرائتی که اثبات شود در زمان ائمه علیهم‌السلام رواج داشته، قرائت آن در نماز صحیح و جایز خواهد بود (خوئی، بی‌تا، ۱۶۵/۱؛ وحید خراسانی، بی‌تا، ۱۸۴/۲؛ طباطبایی قمی، بی‌تا، ۴۶۰/۴؛ فیاض، بی‌تا، ۲۴۱/۳).

۴. قرائت بر اساس منهج عربی

بر پایه دیدگاه جمعی از فقهای پیشین و معاصر شیعه، در صحت قرائت قرآن در نماز، التزام به هیچ‌یک از قرائات مشهور لازم نیست. از نگاه این دسته از فقها، ملاک اصلی صحت قرائت، رعایت قواعد زبان عربی، اعم از صرف و نحو است. بر این اساس، اگر قرائت شخص مطابق با ضوابط زبانی عربی باشد، برای صحت نماز کافی است و ضرورتی ندارد که منطبق با قرائات سبع یا دیگر قرائات مشهور باشد (قاضی ابن براج، ۱۴۰۶: ۹۷/۱؛ ابوالصلاح حلبی، ۱۴۰۳: ۱۱۸/۱؛ صاحب جواهر، ۱۳۶۲: ۲۹۳/۹؛ سیستانی، ۱۴۱۴: ص ۱۲۱؛ اراکی، ۱۴۲۱: ۱۲۲/۲؛ سبزواری، بی‌تا، ۳۳۴/۶؛ روحانی، ۱۴۱۲: ۴۲۳/۴؛ علوی گرگانی، بی‌تا، ۱۲۳/۷).

در ادامه، ادله و مستندات دیدگاه قائل به جواز قرائت قرآن در نماز بر اساس «منهج عربی» بررسی و نقد خواهد شد.

ب. دلایل جواز قرائت قرآن در نماز بر پایه قواعد زبان عربی

طرفداران نظریه جواز قرائت قرآن بر اساس قواعد زبان عربی، به دلایل و شواهد متعددی استناد کرده‌اند:

۱. روایات اهل بیت علیهم‌السلام

یکی از مستندات مهم در بحث جواز قرائت قرائات مختلف در نماز، روایاتی است که در آن‌ها ائمه معصومین علیهم‌السلام به تبعیت از قرائات متداول میان مردم توصیه کرده‌اند. این دسته از روایات، هم از سوی موافقان و هم مخالفان قرائات مختلف، برای اثبات دیدگاه خود مورد استناد قرار گرفته‌اند. بر اساس نظر فقهایی که قائل به جواز قرائت قرآن بر اساس منهج عربی هستند، روایات اهل بیت علیهم‌السلام — مانند «أَقْرَؤُوا كَمَا عَلَّمْتُمْ» و «أَقْرَأُوا كَمَا يَقْرَأُ النَّاسُ» (کلینی، ۱۴۳۰: ۶۶۷/۴، ۶۷۲/۴؛ فیض کاشانی، بی‌تا: ۱۷۴۳/۹، ۱۷۷۷؛ حر عاملی، ۱۴۱۴: ۱۶۳/۶) — از یک سو بر جواز اکتفا به قرائات رایج دلالت دارند، و از سوی دیگر، از پیروی مصحف امام علی علیه‌السلام و قرائاتی که منسوب به اهل بیت علیهم‌السلام بوده و مخالف قرائات رایج هستند، نهی می‌کنند. با این حال، این روایات در مقام تأیید مشروعیت همه قرائات مختلف نیستند، بلکه صرفاً جواز قرائت بر اساس قرائات رایج را اثبات می‌کنند (اراکي، ۱۴۲۱: ۱۳۵/۲). از این رو، نهایت دلالت این روایات و دیگر مستندات، جواز قرائت بر پایه قرائات مشهور و متداول در میان مسلمانان است؛ نه لزوم التزام به قرائتی خاص، و نه تحریم تجاوز از سایر قرائات (نجفی جواهری، ۱۳۶۲: ۲۹۸/۹).

از سوی دیگر، اختلاف قرائات در عصر ائمه معصومین علیهم‌السلام، در حضور خود ایشان نیز مطرح بوده است. اگر قرائت خاصی وجود داشت که رعایت آن واجب باشد، بدون تردید ائمه علیهم‌السلام آن را بیان می‌کردند و این قرائت، به صورت امری مشهور، آشکار و حتی بدیهی شناخته می‌شد. در چنین صورتی، آن قرائت می‌بایست از طریق نقل متواتر، نسل به نسل و توسط راویان منتقل می‌گردید. حال آن‌که هیچ خبر متواتر، و حتی خبر واحدی که بر تعیین قرائتی خاص از سوی ائمه علیهم‌السلام دلالت کند، در منابع گزارش نشده است (خوئی، بی‌تا: ۴۴۳/۱).

بنابراین، با توجه به عدم تواتر قرائات و اجتهادی بودن اختلاف میان قاریان، دستور ائمه اطهار علیهم السلام به تبعیت از قرائت مردم، به معنای جواز قرائت قرآن بر پایه قواعد زبان عربی تلقی می‌شود؛ زیرا اساس این اختلافات، اجتهاد قاریان در چارچوب زبان عربی بوده است (علوی گرگانی، بی‌تا: ۱۲۳/۷).

البته برخی از فقها و محدثان، دستور اهل بیت علیهم السلام به تبعیت از قرائات متداول را ناظر به تقیه دانسته‌اند و آن را دلیل بر وحیانی بودن یا تواتر قرائات رایج نمی‌دانند. چنان‌که از ظاهر سخنان شیخ طوسی و مرحوم طبرسی نیز چنین برداشتی قابل فهم است. بر این اساس، روایات اهل بیت علیهم السلام بر این نکته تأکید دارند که قرائت نازل شده بر قلب پیامبر صلی الله علیه و آله یکی بوده، و تعیین آن قرائت به آینده واگذار شده است (بحرانی، بی‌تا: ۹۹/۸؛ فیض کاشانی، ۱۴۱۶: ۶۲/۱).

تحلیل و مناقشه

- این برداشت از روایات با اشکالات و چالش‌های متعددی مواجه است، از جمله:
۱. در روایات اهل بیت علیهم السلام، امر به قرائت «آن‌گونه که آموخته‌اید» یا «چنان‌که مردم می‌خوانند» شده است (کلینی، ۱۴۳۰: ۴/۶۶۷، ۶۷۲). این تعبیر ناظر به تبعیت از قرائات متداول بین مسلمانان است، نه اجتهاد شخصی در قرائت قرآن صرفاً بر اساس قواعد زبان عربی. بنابراین، معیار صحت قرائت، پیروی از یکی از قرائات رایج و مشهور است، نه صرف انطباق با ضوابط نحوی و صرفی (نراقی، بی‌تا: ۷۹/۵؛ حائری، ۱۳۶۲: ۲۰۵).
 ۲. شیخ طوسی، و پس از او مرحوم طبرسی، تفسیر مناسب‌تری از روایات «سبعه احرف» ارائه داده‌اند که مطابق با وجوه اختلاف قرائات است. بر پایه روایات اهل بیت علیهم السلام، قرائت قرآن با وجود اختلاف قرائات قاریان جایز شمرده شده است (طوسی، بی‌تا: ۱/۹؛ طبرسی، ۱۴۲۶: ۱۱/۱). لذا بر خلاف دیدگاه تقیه‌ای، قرائن موجود نشان‌دهنده مشروعیت قرائات متعدد هستند.
 ۳. حمل روایات اهل بیت علیهم السلام بر تقیه، فاقد پشتوانه منطقی است؛ چراکه اصل عقلایی اقتضا می‌کند تا زمانی که قرینه‌ای معتبر برخلاف ظاهر کلام وجود نداشته باشد، بر اساس ظاهر آن عمل شود (مظفر، ۱۴۳۰: ۷۵/۱؛ سبحانی تبریزی، ۱۴۲۰: ۲۸/۱). از آنجا که قرائات مختلف در عصر ائمه علیهم السلام در حضور ایشان خوانده می‌شد، اما حتی یک روایت مبنی بر تعیین قرائت خاص از سوی آنان گزارش نشده است (خوئی، بی‌تا: ۴۴۳/۱)، حمل این روایات بر تقیه موجه نیست.

۴. محدود کردن قرائت صحیح به قرائات رایج در زمان ائمه علیهم السلام نیز پذیرفتنی نیست؛ چراکه در آموزه‌های اسلامی، احکام غالباً از نوع قضایای حقیقیه‌اند که حجیت آن‌ها همه زمان‌ها و مکان‌ها را شامل می‌شود، مگر آنکه دلیل خاصی برخلاف آن ارائه گردد. این ویژگی از جهان‌شمولی دین اسلام ناشی می‌شود (آخوند خراسانی، ۱۴۱۲: ۱۷۱/۱؛ بجنوردی، ۱۳۷۷: ۵۳/۲؛ حسینی مراغی، ۱۴۱۷: ۲۰/۱). در نتیجه، مقصود روایات، منحصر به قرائات زمان ائمه علیهم السلام نیست؛ بلکه شامل هر قرائتی است که در هر دوره‌ای در میان مسلمانان رواج داشته باشد. بر این اساس، وظیفه ما پیروی از قرائات رایج در عصر خود است؛ همان دیدگاهی که فقهای گروه دوم از آن دفاع کرده‌اند، و در آغاز مقاله نیز به آن اشاره شد.

۲. تغایر قرآن و قرائات

ادعای تواتر قرائات سبع یا عشر از سوی برخی دانشمندان، ناشی از خلط میان قرآن و قرائات است (آراسته، ۱۴۳۵: ۱۷۴). این در حالی است که تواتر قرآن مستلزم تواتر قرائات نیست؛ چرا که اختلاف در کیفیت ادای کلمات با اتفاق نظر بر اصل آن‌ها منافاتی ندارد. به عنوان نمونه، همان‌طور که اختلاف راویان در جزئیات واقعه هجرت پیامبر اسلام (صلی الله علیه و آله) تأثیری بر تواتر اصل آن ندارد (خوئی، بی تا: ۱۵۸/۱؛ معرفت، ۱۴۲۹: ۷۴، ۷۸؛ سیفی، ۱۴۲۸: ۶۴)، اختلاف در برخی واژگان قصاید متنبی نیز مانع از تواتر و انتساب آن‌ها به وی نمی‌شود. از همین رو، اختلاف در جزئیات هجرت پیامبر (صلی الله علیه و آله) نیز خللی در تواتر اصل هجرت ایشان وارد نمی‌سازد (خوئی، بی تا: ۱۵۸). بنابراین، اختلاف در قرائات نیز خدشه‌ای به تواتر قرآن وارد نمی‌کند. چنان‌که تواتر قرآن مورد اجماع همه مسلمانان است، اما درباره تواتر قرائات، همچنان میان دانشمندان اختلاف نظر وجود دارد (معرفت، ۱۴۲۹: ۷۴/۲).

مناقشه در نظریه تغایر قرآن و قرائات

اگرچه دیدگاه تغایر قرآن و قرائات می‌کوشد میان تواتر قرآن و تواتر قرائات تمایز قائل شود، اما این نظریه با اشکالاتی مواجه است که نیازمند تأمل جدی است. ارتباط میان هیئت‌های مقوم معنا و ماده کلمات در قرآن کریم، قابل انکار نیست؛ زیرا این هیئت‌ها بخشی از جوهر کلمات و جملات قرآنی به شمار می‌روند. از این رو، نمی‌توان به تغایر کامل میان قرآن و قرائات قائل شد، یا تواتر قرآن را صرفاً به

ماده کلمات محدود ساخت و کیفیت ادای آن‌ها را نادیده گرفت. در نتیجه، تواتر کامل قرآن تنها با لحاظ هیئت‌ها و شیوه ادای کلمات معنا می‌یابد. بر این اساس، غفلت از این هیئت‌ها و کیفیت ادای واژگان، به معنای نادیده گرفتن بخشی از حقیقت تواتر قرآن است (صاحب جواهر، ۱۳۶۲: ۲۹۱/۹؛ حسینی عاملی، بی‌تا: ۳۹۵/۲؛ سیفی، ۱۴۲۸: ۱۴۲).

۳. ملاک صحت قرائت قرآن

اکثر علمای علم قرائت، سه معیار مشهور را برای تشخیص قرائت صحیح ذکر کرده‌اند و آن‌ها را به‌عنوان ارکان قرائت مقبول و معتبر معرفی نموده‌اند:

۱. صحت سند قرائت

۲. تطابق با رسم الخط یکی از مصاحف عثمانی

۳. عدم مخالفت با قواعد زبان عربی

قرائاتی که فاقد یکی از این شروط باشند، به عنوان قرائت شاذ و غیر معتبر شناخته می‌شوند (ابوشامه، بی‌تا: ۵/۱؛ جزری، بی‌تا: ۹/۱؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۲۰۳/۱).

برخی از دانشمندان بر این باورند که این شروط تنها زمانی ملاک اعتبار قرائت هستند که آن قرائت از پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله) به‌صورت متواتر نقل نشده باشد. اما اگر قرائتی متواتر باشد، نیازمند احراز این شروط نیست و به‌واسطه تواتر، حجیت ذاتی خواهد داشت (ابن عاشور، ۱۴۲۰: ۵۲/۱؛ جزری، بی‌تا: ۱۳/۱).

در مقابل، برخی از فقها، این معیارهای مشهور را نپذیرفته‌اند. آنان بر این باورند که بخش عمده‌ای از اختلافات میان قاریان، ناشی از اجتهاد در قرائت مصاحف عثمانی است؛ مصاحفی که در آغاز فاقد نقطه‌گذاری و اعراب‌گذاری بودند. با دقت در احوال راویان قرائات و بررسی طرق آن‌ها، به‌روشنی می‌توان دریافت که قرائات مشهور متواتر نیستند، و در نتیجه نمی‌توان به اسانید آن‌ها اعتماد کرد، چه رسد به پذیرش تواتر آن‌ها (خوئی، بی‌تا: ۱۵۱/۱؛ همدانی، ۱۴۲۵: ۱۱۴/۱۲).

همچنین، برخی از فقها، معیار تطابق با رسم الخط یکی از مصاحف عثمانی را نیز به‌عنوان ضابطه صحت قرائت قرآن رد کرده‌اند. این تردید، ریشه در تفاوت‌های موجود میان مصاحف عثمانی دارد؛ چگونه می‌توان مصاحفی را که از لحاظ رسم الخط و نحوه نگارش با یکدیگر متفاوت بوده‌اند، معیار صحت قرائت قرار داد؟ افزون بر این، عملکرد عثمان در توحید مصاحف نیز از سوی همه مسلمانان

مورد تأیید قرار نگرفت؛ چنان که در منابع تاریخی، یکی از دلایل نارضایتی ها و شورش علیه عثمان، همین موضوع معرفی شده است (ابن ابی داود، ۱۴۲۳: ۱۳۷؛ ذهبی، ۱۴۱۳: ۴۲۹/۳؛ ابن عساکر، ۱۴۱۵: ۲۴۹/۳۹؛ ابن شبه نمیری، ۱۳۹۹: ۱۱۱۴/۳؛ ابن ابی شیبّه، ۱۴۳۶: ۴۳۰/۲۱؛ غبان الصبحی، ۱۴۲۴: ۱۱۱/۲). بر این اساس، تطابق با رسم الخط مصاحف عثمانی نمی تواند معیار قابل اعتمادی برای تشخیص قرائت صحیح تلقی شود.

بنابراین، از میان سه معیار مطرح شده، تنها شرط عدم مخالفت با قواعد عربی باقی می ماند که از نگاه برخی فقها قابل پذیرش است. البته، این موافقت به معنای وحیانی بودن قرائت نیست، بلکه صرفاً نشان دهنده این است که قرائت از نظر زبان عربی باطل نیست (انصاری، بی تا: ۳۶۲/۱). بر همین مبنا، قرائت قرآنی که با قواعد عربی مطابقت دارد، حتی اگر مطابق قرائات سبع نباشد، در نماز جایز است (سیستانی، ۱۴۱۴: ۱۲۱؛ سبزواری، بی تا: ۳۳۴/۶؛ روحانی، ۱۴۱۲: ۴۲۳/۴؛ علوی گرگانی، بی تا: ۱۲۳/۷).

نقد و بررسی

این دیدگاه قابل نقد است؛ زیرا از یک سو، نظریه مذکور تواتر قرآن را با چالشی جدی مواجه می سازد و از سوی دیگر، با معیار برگرفته از روایات اهل بیت علیهم السلام که موافقت با قرائات مشهور و رایج میان مسلمانان را ملاک صحت قرائت می دانند، ناسازگار به نظر می رسد.

۴. نقش قواعد زبان عربی در تعیین صدق عنوان «قرآن»

به اجماع مسلمانان، قرائت قرآن - به ویژه سوره حمد - در نماز واجب است (نراقی، بی تا: ۶۸/۵). بنابراین، قرائتی که در نماز خوانده می شود باید عنوان «قرآن» بر آن صادق باشد. یکی از دلایل جواز قرائت بر اساس قواعد زبان عربی در نماز، همین صدق عنوان «قرآن» بر قرائتی است که مطابق با این قواعد باشد. به عبارت دیگر، رعایت قواعد نحوی و صرفی زبان عربی برای تحقق عنوان «قرآن» و صحت قرائت در نماز کفایت می کند؛ از این رو، لازم نیست قرائت نماز منطبق با یکی از قرائات مشهور باشد، بلکه مطابقت با زبان عربی معیار اصلی است.

این دیدگاه با آیات «فَاقْرَءُوا مَا تَيَسَّرَ مِنْهُ» (مزل: ۲۰) و «بِلِسَانٍ عَرَبِيٍّ مُبِينٍ» (شعراء: ۱۹۵) تقویت می شود؛ اولی بر آسان گیری در قرائت، و دومی بر زبان عربی بودن قرآن تأکید دارد. افزون بر

این، دلیلی وجود ندارد که پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله قرآن را فقط بر اساس یکی از قرائات سبع یا عشر به مسلمانان تعلیم داده باشند. بلکه آن حضرت، قرآن را به صورت کلی ابلاغ می کردند و مسلمانان آن را بر اساس لهجه و لحن خود قرائت می نمودند. مؤید این مطلب، روایت «اقْرَأُوا الْقُرْآنَ بِلُحُونِ الْعَرَبِ» است (شعیری، بی تا، ۴۸/۱) که بر قرائت قرآن با لحن زبان عربی دلالت دارد.

همچنین باید توجه داشت که شکل گیری قرائات متعدد قرآن، سال ها پس از رحلت پیامبر صلی الله علیه و آله رخ داده است (اشتهاردی، ۱۴۱۷: ۱۸۶/۱۵) و نمی توان آن ها را بخشی از وحی یا تعلیم مستقیم ایشان دانست. افزون بر این، علم به قرآنی بودن یک قرائت، وابسته به هیئت خاص الفاظ نیست؛ چرا که هیئت از ویژگی های ظاهری الفاظ است و تأثیری در حقیقت آن ها ندارد. همان گونه که خواندن صحیح قصیده ای از امرئ القیس یا دعای صحیفه سجادیه بدون اطلاع از لحن اصلی گوینده نیز صحیح تلقی می شود، قرائت قرآن نیز با رعایت قواعد زبان عربی، در عرف معتبر شمرده می شود؛ حتی اگر جزئیات دقیق تلفظ اولیه آن روشن نباشد (صاحب جواهر، ۱۳۶۲: ۲۹۳/۹؛ روحانی، ۱۴۱۲: ۴۱۹/۴؛ علوی گرگانی، بی تا، ۱۲۳/۷).

واکاوی و نقد استدلال ها

این دیدگاه با اشکالات متعددی مواجه است:

۱. آیاتی که به عربی بودن زبان قرآن اشاره دارند، ناظر به کیفیت قرائت قرآن نیستند. این آیات در مقام اتمام حجت و بیداری غافلان نازل شده اند و با تأکید بر فصاحت زبان قرآن، هرگونه عذر و بهانه ای را برای مخالفان از میان برداشته اند. بنابراین، این آیات دلالتی بر واگذاری کیفیت قرائت به اختیار مسلمانان ندارند.

۲. طبق نصوص قرآنی، پیامبر اکرم صلی الله علیه و آله افزون بر دریافت وحی، وظیفه تعلیم قرآن و شیوه صحیح قرائت آن را نیز بر عهده داشتند. این مسئولیت به صراحت در آیاتی چون بقره: ۱۲۹ و ۱۵۱، آل عمران: ۱۶۴ و جمعه: ۲ آمده است. بنابراین، پیامبر اسلام صلی الله علیه و آله هرگز از این وظیفه الهی غفلت نورزیدند و مسلمانان را با قرائتی که مطابق با وحی نازل شده بود، آشنا ساختند. از این رو، نمی توان گفت که کیفیت قرائت قرآن به اختیار مسلمانان واگذار شده است.

۳. حدیث «اقْرَءُوا الْقُرْآنَ بِلُحُونِ الْعَرَبِ» برخلاف برخی برداشت‌های نادرست، به جواز هرگونه قرائت دلالت ندارد. این حدیث در واقع نهی از قرائت قرآن با لحن‌های غیرمعمول یا شبیه به آواز است. همان‌طور که در ادامه حدیث آمده: «لا تَقْرَأُوا عَلَى لُحُونِ أَهْلِ الْفِسْقِ وَ أَهْلِ الْكِبَائِرِ...»، این روایت بر لزوم حفظ حرمت قرآن و قرائت آن به شیوه‌ای صحیح و مطابق با سنت پیامبر ﷺ دلالت دارد (اشتهاردی، ۱۴۱۷: ۱۸۸/۱۵).

۴. اجتهادی دانستن اکثر اختلاف قرائات با شواهد تاریخی سازگار نیست؛ زیرا حضرت علی ع به وجوه مختلف قرائات آگاه بود و بسیاری از قرائات به ایشان بازمی‌گردند (قطب راوندی، ۱۳۷۹: ۴۲/۲؛ ابن ابی‌الحدید، بی‌تا، ۲۷/۱). به‌علاوه، اغلب ویژگی‌های الفاظ قرآنی به صورت مأثور از پیامبر ﷺ نقل شده‌اند و بر اساس اجتهاد شخصی شکل نگرفته‌اند (انصاری، بی‌تا، ۳۵۵/۱). از این‌رو، تعدد قرائات از زمان پیامبر ﷺ وجود داشته و به واسطه جبرئیل بر قلب ایشان نازل شده است (شهید ثانی، ۱۴۲۰: ۲۴۵/۱؛ حسینی طهرانی، ۱۴۲۵: ۴۰۱-۴۰۵؛ هاشمی خویی، ۱۴۰۰: ۲۷۸/۱۶).

پس از آن، قاریانی در مناطق مختلف اسلامی ظهور کردند که به یادگیری و آموزش قرائت پرداختند. به همین دلیل، برخی قرائات به نام قاریان آن مناطق شناخته شدند و هر قاری نماینده قرائت خاصی بود. سپس ابن مجاهد این قرائات را تدوین و نظام‌مند ساخت (طبرسی، ۱۴۱۵: ۳۸/۱؛ حسینی عاملی، بی‌تا، ۳۹۰/۲؛ زرکشی، ۱۳۷۶: ۳۲۷/۱).

بنابراین، قرائت قرآن نباید از آنچه قراء قرائت کرده‌اند و در میان مسلمانان رواج دارد، فراتر رود؛ زیرا «أَنَّ الْقِرَاءَةَ سُنَّةٌ مُتَّبِعَةٌ» (طوسی، بی‌تا، ۲۳/۶؛ طبرسی، ۱۴۱۵: ۲۹۶/۵؛ شهید ثانی، ۱۴۲۲: ۲۴۰/۲؛ صاحب‌جواهر، ۱۳۶۲: ۲۹۲/۹؛ ابوشامه، ۱۴۱۵: ۵۱۷/۱؛ ابن‌جزری، بی‌تا، ۳۵/۱؛ سیوطی، ۱۴۱۶: ۲۰۴/۱). قرائت قرآن سنتی است مبتنی بر سماع و روایت؛ لذا صرف مطابقت قرائت با قواعد زبان عربی کافی نیست و اجتهاد در این موضوع جایز نیست.

۵. قرائت قرآن در نماز باید با همان ویژگی‌ها و الفاظی صورت گیرد که بر قلب پیامبر ﷺ نازل شده است؛ زیرا هیئت و صورت کلمات، همچون ماده آن‌ها، در قوام و ماهیت قرآن نقش اساسی دارند. متبادر از عنوان «قرآن» نیز، همان الفاظ نازل‌شده بر پیامبر ﷺ با ویژگی‌های خاص آن است. چنانچه این ویژگی‌ها رعایت نشود، اطلاق عنوان «قرآن» بر آن قرائت فقط به صورت مجازی صحیح

خواهد بود، نه به معنای حقیقی؛ زیرا در این حالت، «صحّة السلب» که یکی از نشانه‌های استعمال مجازی است، تحقق می‌یابد. بر این اساس، ما مأمور به قرائت همان قرآنی هستیم که از نظر ماده و صورت بر پیامبر ﷺ نازل شده است (همدانی، ۱۴۲۵: ۱۰۸/۱۲؛ نراقی، بی‌تا، ۷۵/۵؛ انصاری، بی‌تا، ۳۵۴/۱۱؛ عاملی موسوی، بی‌تا، ۳۳۷/۳).

بنابراین، دیدگاه جواز قرائت قرآن صرفاً بر اساس قواعد زبان عربی، فاقد پشتوانه علمی و روایی است و پذیرش آن، انسجام و تواتر قرآن کریم را با چالش جدی مواجه می‌سازد.

ج. احتیاط

اگر کسی معتقد باشد که قرائات قرآن متواتر نیستند، وجوه اختلاف قرائات اجتهادی‌اند و قرائت واقعی قرآن نامشخص است، دو حالت برای او متصور است:

۱. **عدم امکان احتیاط:** در مواردی که مکلف نسبت به بیشتر خصوصیات الفاظ جاهل باشد، امکان احتیاط وجود ندارد. در این صورت، بر اساس قاعده میسور، مکلف می‌تواند قرآن را طبق قواعد زبان عربی قرائت کند.

۲. **امکان احتیاط:** در مواردی که اختلاف تنها در یکی یا دو واژه مانند «مالک» و «ملک» یا «صراط» و «سراط» باشد، احتیاط ممکن بوده و موجب عسر و حرج نمی‌شود. در این حالت، مکلف باید همه وجوه اختلافی را قرائت کند (همدانی، ۱۴۲۵: ۱۱۷/۱۲-۱۱۹).

در نتیجه، طبق قاعده اشتغال، اگر مکلف یقین داشته باشد که تکلیفی شرعی بر عهده دارد، ولی در تشخیص متعلق آن شک کند، باید به گونه‌ای عمل کند که یقین به انجام تکلیف و برائت ذمه حاصل شود (بهبهانی، ۱۵۱۵: ۸۱/۱؛ طباطبایی حکیم، ۱۴۱۴: ۹۰/۴؛ کلانتری نوری، ۱۴۲۵: ۳۳۲/۳). البته، این حکم صرف‌نظر از اجماع و روایات است. در غیر این صورت، طبق اجماع و برخی روایات، اگر قرائت مطابق با قرائات سبع باشد، ذمه مکلف بری می‌شود، حتی اگر آن قرائت، قرائت حقیقی نباشد (همدانی، ۱۴۲۵: ۱۱۸/۱۲؛ حائری، ۱۳۶۲: ۲۰۵).

نتیجه گیری

۱. دیدگاه جواز قرائت قرآن در نماز بر اساس قواعد زبان عربی، مبتنی بر اعتقاد به عدم تواتر قرائات و اجتهادی بودن اکثر وجوه اختلاف آنهاست. از این منظر، دستور اهل بیت علیهم السلام به پیروی از قرائات رایج میان مسلمانان، به معنای جواز قرائت قرآن مطابق با قواعد زبان عربی تفسیر می شود.
۲. این دیدگاه، از میان سه ضابطه مشهور علمای قرائت - یعنی مطابقت با قواعد زبان عربی، انطباق با یکی از مصاحف عثمانی، و صحت اسناد قرائت - تنها به شرط اول بسنده کرده و آن را صرفاً نشانه عدم بطلان قرائت می داند، نه دلیلی بر تواتر یا وحیانی بودن آن.
۳. دیدگاه «تغایر قرآن و قرائات» که بر عدم تواتر قرائات و انحصار تواتر قرآن در جوهر کلمات آن تأکید دارد، با توجه به نقش هیئت الفاظ در ماهیت کلمات، تواتر قرآن را با چالش جدی مواجه می سازد.
۴. بیشتر فقها، با وجود مناقشات پیرامون ادعای تواتر قرائات سبع، در مقام عمل بر احتیاط پای می فشارند و قرائت در نماز را محدود به قرائات سبع دانسته و تجاوز از آن را جایز نمی دانند.
۵. به نظر می رسد ملاک جواز قرائت در نماز، بر اساس روایات اهل بیت علیهم السلام، قرائت یا قرائاتی است که در میان مسلمانان رواج و شهرت داشته باشد.

فهرست منابع

- ابن أبی داود، عبدالله بن سلیمان، المصاحف، تصحیح محمد بن عبده، قاهره: الفاروق الحديثة، ۱۴۲۳ق.
- ابن أبی شیبہ، عبدالله بن محمد، المصنّف، ریاض: دار كنوز إشبیلیا، ۱۴۳۶ق.
- ابن شبه نمیری، عمر بن شبه، تاریخ المدینة، جده: بی جا، ۱۳۹۹ق.
- ابن عاشور، محمد طاهر، تفسیر التحریر والتنویر، بیروت: مؤسسة التاریخ العربی، ۱۴۲۰ق.
- ابن عساکر، علی بن حسن، تاریخ مدینة دمشق...، تحقیق: محب الدین ابوسعید عمر بن غرامه العمری، بیروت: دارالفکر للطباعة والنشر والتوزیع، ۱۴۱۵ق.
- ابوالصلاح حلبی، تقی بن نجم، الکافی فی الفقه، اصفهان: مکتبه الإمام أميرالمؤمنین (ع)، ۱۴۰۳ق.
- ابوشامه، عبدالرحمن بن اسماعیل، إبراز المعانی من حرز الأماني، بیروت: دارالکتب العلمیة، بی تا.
- آخوند خراسانی، محمدکاظم بن حسین، فوائد الأصول، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، ۱۴۱۲ق.
- اراکي، محمدعلی، کتاب الصلاة، قم: مکتب المؤلف، ۱۴۲۱ق.
- اشتہاردی، علی پناه، مدارک العروة، قم: دارالأسوة للطباعة والنشر، ۱۴۱۷ق.
- انصاری، مرتضی بن محمدامین، کتاب الصلاة، قم: تراث الشیخ الأعظم، بی تا.
- بجنوردی، سید حسن، القواعد الفقہیة، قم: نشر الہادی، ۱۳۷۷ش.
- بحرانی، یوسف بن احمد، الحدائق الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة، قم: مؤسسة النشر الإسلامی، بی تا.
- بہبہانی، محمدباقر بن محمد اکمل، الفوائد الحائریة، قم: مجمع الفكر الإسلامی، ۱۴۱۵ق.
- جزری، محمد بن محمد، النشر فی القراءات العشر، قم: دارالکتب الإسلامیة، بی تا.
- جوان آراستہ، حسین، دروس فی علوم القرآن، قم: مرکز المصطفی (ص) للترجمة والنشر، ۱۴۳۵ق.
- حائری، عبدالکریم، کتاب الصلاة، قم: دفتر تبلیغات اسلامی حوزہ علمیه، ۱۳۶۲ش.
- حر عاملی، محمد بن حسن، تفصیل وسائل الشیعة، قم: مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث، بی تا.
- حسینی طهرانی، سید محمدحسین، مهر تابان، مشهد: انتشارات نور ملکوت قرآن، ۱۴۲۵ق.

حسينى عاملى، سيد محمدجواد بن محمد، مفتاح الكرامة فى شرح القواعد، بيروت: دار إحياء التراث العربى، بى تا.

حسينى مراغى، عبدالفتاح بن على، العناوين الفقهية، قم: مؤسسة النشر الإسلامى، ۱۴۱۷ق.
حكيم، سيد محسن، منهاج الصالحين، قم: دارالهلال، بى تا.
حلى، حسن بن يوسف، منتهى المطلب فى تحقيق المذهب، مشهد: مجمع البحوث الإسلامية، ۱۴۱۹ق.

خوئى، سيد ابوالقاسم، البيان فى تفسير القرآن، بيروت: دارالزهراء، بى تا.
خوئى، همان، منهاج الصالحين، قم: مؤسسة الخوئى الإسلامية، بى تا.
———، موسوعة الإمام الخوئى، قم: مؤسسة الخوئى الإسلامية، بى تا.
ذهبى، محمد بن احمد، تاريخ الإسلام ووفيات المشاهير والأعلام، تحقيق: عمر عبدالسلام تدمرى، بيروت: دارالكتاب العربى، ۱۴۱۳ق.

روحانى، محمد صادق، فقه الصادق، قم: مدرسة الإمام الصادق عليه السلام، ۱۴۱۲ق.
زرکشى، محمد بن عبدالله، البرهان فى علوم القرآن، قاهره: دار إحياء الكتب العربية، ۱۳۷۶ق.
سبحانى تبريزى، جعفر، الموجز فى أصول الفقه، قم: مؤسسة الإمام الصادق عليه السلام، ۱۴۲۰ق.
سبزوارى، عبدالاعلى، مهذب الأحكام فى بيان الحلال والحرام، ج ۶، قم: دار التفسير، بى تا.
سيستانى، سيد على حسينى، المسائل المنتخبة، قم: مكتب آيت الله العظمى سيستانى، ۱۴۱۴ق.
سيفى، على اكبر، دروس فى القواعد التفسيرية، قم: مؤسسة النشر الإسلامى، ۱۴۲۸ق.
سيوطى، عبدالرحمن بن ابى بكر، الإتقان فى علوم القرآن، بيروت: دارالفكر، ۱۴۱۶ق.
شعيرى، محمد بن محمد، جامع الأخبار، نجف: مطبعة حيدرية، بى تا.
شهيد اول، محمد بن مكى، ذكرى الشيعة فى أحكام الشريعة، قم: مؤسسة آل البيت عليه السلام لإحياء التراث، ۱۴۱۹ق.

شهيد ثانى، زين الدين بن على، المقاصد العلية فى شرح الرسالة الألفية، قم: دفتر تبليغات اسلامى حوزة علميه، ۱۴۲۰ق.

———، روض الجنان فى شرح ارشاد الأذهان، قم: مركز النشر التابع لمكتب الإعلام الإسلامى، ۱۴۲۲ق.

صاحب جواهر، محمدحسن، جواهر الكلام، بيروت: دار إحياء التراث العربى، ۱۳۶۲ش.

- طباطبایی حکیم، سید محمدسعید، المحکم فی أصول الفقه، قم: مؤسسة المنار، ۱۴۱۴ق.
- طباطبایی قمی، سید تقی، مبانی منهاج الصالحین، قم: منشورات قلم الشرق، بی تا.
- طبرسی، فضل بن حسن، تفسیر مجمع البیان، بیروت: مؤسسة الأعلمی، ۱۴۱۵ق.
- طوسی، محمد بن حسن، التبیان فی تفسیر القرآن، بیروت: دار إحياء التراث العربی، بی تا.
- عاملی موسوی، سید محمد بن علی، مدارک الأحکام فی شرح شرائع الإسلام، قم: مؤسسة آل البيت (علیهم السلام) لإحياء التراث، بی تا.
- علوی گرگانی، سید محمدعلی، المناظر الناضرة فی أحكام العترة الطاهرة (الصلاة)، بی جا: بی تا.
- غبان الصبحی، محمد بن عبدالله، فتنة مقتل عثمان بن عفان، مدینه منوره: عمادة البحث العلمي، الجامعة الإسلامية، ۱۴۲۴ق.
- فاضل موحدی لنکرانی، محمد، الأحکام الواضحة، قم: مرکز فقه الأئمة الأطهار (علیهم السلام)، ۱۳۸۰ش.
- فیاض، شیخ محمد إسحاق، تعالیق مبسوطه علی العروة الوثقی، قم: محلاتی، بی تا.
- فیض کاشانی، محمد بن شاهمرتضی، تفسیر الصافی، قم: مؤسسة الهادی - مكتبة الصدر، ۱۴۱۶ق.
- _____، الوافی، اصفهان: کتابخانه امام أميرالمؤمنین علی (علیه السلام)، ۱۴۰۶ق.
- قاضی ابن براج، عبدالعزيز بن تحریر، المذهب، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ۱۴۰۶ق.
- کلانتری نوری، ابوالقاسم، مطارح الأنظار، قم: مجمع الفكر الإسلامي، ۱۴۲۵ق.
- کلینی، محمد بن یعقوب، الکافی، قم: دار الحديث للطباعة والنشر، ۱۴۳۰ق.
- مجلسی، محمدباقر، بحار الأنوار الجامعة لدرر أخبار الأئمة الأطهار، بیروت: مؤسسة الوفاء، ۱۴۰۳ق.
- محقق اردبیلی، احمد بن محمد، مجمع الفائدة والبرهان فی شرح إرشاد الأذهان، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، بی تا.
- محقق حلی، نجم الدین جعفر بن حسن، شرائع الإسلام فی مسائل الحلال والحرام، قم: مجمع الفكر الإسلامي، بی تا.
- مرعشی نجفی، شمس الدین، الذریعة إلى تصانیف الشيعة، قم: مكتبة آية الله المرعشي النجفي، بی تا.
- مصطفوی، حسن، التحقيق فی کلمات القرآن الکریم، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب، ۱۳۶۰ش.

مطهری، مرتضی، آشنایی با علوم اسلامی (منطق، فلسفه، کلام، اصول فقه)، تهران: صدرا، ۱۳۷۰ش.

مظفر، محمدرضا، أصول الفقه، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، ۱۴۱۵ق.
مقداد سیوری، کنز العرفان في فقه القرآن، قم: مؤسسة النشر الإسلامي التابعة لجماعة المدرسين، ۱۴۰۵ق.

مقدس اردبیلی، احمد بن محمد، مجمع الفائدة والبرهان، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، بی تا.
مقریزی، تقی الدین احمد بن علی، الإمتاع والمؤانسة، بیروت: دار الكتب العلمية، بی تا.
مکارم شیرازی، ناصر، الأمثل في تفسير كتاب الله المنزل، قم: مدرسة الإمام علي بن أبي طالب، ۱۴۲۰ق.

نراقی، احمد، عوائد الأيام، قم: مؤسسة النشر الإسلامي، بی تا.
نوری، حسین، مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل، قم: مؤسسة آل البيت (ع) لإحياء التراث، بی تا.

هروی، حسین بن منصور، غريب القرآن، تحقيق: صفوان عدنان داوودي، دمشق: دار سعد الدين، ۱۴۱۵ق.

يزدی، سيد محمد كاظم، العروة الوثقى، قم: مؤسسة النشر الإسلامي التابعة لجماعة المدرسين، بی تا.

Bibliography

- Abū al-Ṣalāh al-Ḥalabī, Taqī bin Najm, al-Kāfi fī al-Fiqh (The Sufficient in Jurisprudence), Isfahan: Maktabat al-Imām Amīr al-Mu'minīn (peace be upon him), 1403 AH (1983 CE).
- Abū Shāmah, 'Abd al-Raḥmān bin Ismā'īl, Ibrāz al-Ma'ānī min Ḥirz al-Amānī (Elucidating the Meanings of Ḥirz al-Amānī), Beirut: Dār al-Kutub al-'Ilmiyya, n.d.
- Ākhūnd Khorāsānī, Muḥammad Kāzim bin Ḥusayn, Fawā'id al-Uṣūl (Principles of Jurisprudence), Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 1412 AH (1991 CE).
- 'Alawī Gurgānī, Sayyid Muḥammad-'Alī, al-Manāẓir al-nāẓirah fī Ahkām al-'Itrah al-Ṭāhirah (al-Ṣalāh) [The Clear Discussions on the Rulings of the Pure Progeny (Prayer)], n.p., n.d.
- 'Āmilī-Mūsavī, Sayyid Muḥammad bin 'Alī, Madārik al-Ahkām fī Sharḥ Sharā'i' al-Islām (Sources of Ahkām in Explaining the Codified Laws of Islam), Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('a) li-Iḥyā' al-Turāth, n.d.
- Anṣārī, Murtaḍā bin Muḥammad Amīn, Kitāb al-Ṣalāh (The Book of Prayer), Qom: Turāth al-Shaykh al-A'zam, n.d.
- Ārākī, Muḥammad 'Alī, Kitāb al-Ṣalāh (The Book of Prayer), Qom: Maktab al-Mu'allif (may God have mercy on him), 1421 AH (2000 CE).
- Bahbahānī, Muḥammad Bāqir bin Muḥammad Akmal, al-Fawā'id al-Ḥā'iriyya (The Ḥā'irī Annotations), Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī, 1415 AH (1994 CE).
- Baḥrānī, Yūsuf bin Aḥmad, al-Ḥadā'iq al-Nāḍira fī Ahkām al-'Itrah al-Ṭāhira (The Blooming Gardens on the Rulings of the Pure Progeny), Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, n.d.
- Bujnūrdī, Sayyid Ḥasan, al-Qawā'id al-Fiqhiyya (Legal Maxims), Qom: Nashr al-Hādī, 1377 SH (1998 CE).
- Dhahabī, Muḥammad bin Aḥmad, Tārīkh al-Islām wa Wafayāt al-Mashāhīr wa al-A'lām (The History of Islam and the Deaths of Notables), ed. 'Umar 'Abd al-Salām al-Tadmūrī, Beirut: Dār al-Kitāb al-'Arabī, 1413 AH (1992 CE).
- Fāḍil Muwahḥidī Lankarānī, Muḥammad, al-Ahkām al-Wāḍiḥah (The Clear Rulings), Qom: Markaz Fiqh al-A'imma al-Aṭḥār ('a), 1380 SH (2001 CE).
- Fayād, Shaykh Muḥammad Ishāq, Ta'ālīq Mabsūṭah 'alā al-'Urwat al-Wuthqā (Extensive Annotations on al-'Urwah al-Wuthqā), Qom: Maḥallātī, n.d.

- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad bin Shāh Murtaḍā, al-Tafsīr al-Ṣāfi (The Pure Exegesis), Qom: Mu'assasah al-Hādī – Maktabat al-Ṣadr, 1416 AH (1995 CE).
- Fayḍ Kāshānī, Muḥammad bin Shāh Murtaḍā, al-Wāfi (The Comprehensive Collection), Isfahan: Kitābkhānah Imām Amīr al-Mu'minīn 'Alī ('a), 1406 AH (1986 CE).
- Ghabbān al-Ṣubḥī, Muḥammad bin 'Abdullah, Fitnat Maqṭal 'Uthmān bin 'Affān (The Sedition of the Murder of 'Uthmān bin 'Affān), Madīnat al-Munawwarah: 'Imādat al-Baḥṭh al-'Ilmī bil-Jāmi'ah al-Islāmiyyah, 1424 AH (2003 CE).
- Ḥā'irī, 'Abd al-Karīm, Kitāb al-Ṣalāh (The Book of Prayer), Qom: Daftar Tablighāt-e Islāmī Hawzah 'Ilmiyya Qom, 1362 SH (1983 CE).
- Ḥakīm, Sayyid Muḥsin, Minhāj al-Ṣāliḥīn (The Path of the Righteous), Qom: Dār al-Hilāl, n.d.
- Hamadānī, Ridā bin Muḥammad Hādī, Miṣbāḥ al-Faṭḥ (The Jurist's Lantern), Qom: Barg-i Tūbā, 1425 AH (2004 CE).
- Hāshimī Khū'ī, Sayyid Ḥabībullah, Minhāj al-Barā'ah fī Sharḥ Nahj al-Balāghah (The Way of Eloquence: Commentary on Nahj al-Balāghah), Tehran: Maktabat al-Islāmiyyah, 1400 AH (1980 CE).
- Ḥillī, Ḥasan bin Yūsuf, Muntahā al-Maṭlab fī Taḥqīq al-Madhhab (The Utmost Objective in Investigating the School), Mashhad: Majma' al-Buḥūth al-Islāmiyya, 1419 AH (1998 CE).
- Ḥurr 'Āmilī, Muḥammad bin Ḥasan, Tafṣīl Wasā'il al-Shī'a ilā Taḥṣīl Masā'il al-Sharī'a (The Detailed Compilation of the Means of the Shī'a), Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt (peace be upon them), n.d.
- Ḥusaynī 'Āmilī, Sayyid Muḥammad Jawād bin Muḥammad, Miftāḥ al-Karāma fī Sharḥ Qawā'id al-'Allāma (The Key to Grace: Commentary on al-'Allāma's Legal Maxims), Beirut: Dār Ihya' al-Turāth al-'Arabī, n.d.
- Ḥusaynī Marāghī, 'Abd al-Fattāḥ bin 'Alī, al-'Unwānīn al-Fiqhiyya (The Jurisprudential Titles), Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 1417 AH (1996 CE).
- Ḥusaynī Ṭihrānī, Sayyid Muḥammad Ḥusayn, Mihr-e Tābān (The Shining Sun: Memoir and Conversations of the Disciple with the Saintly 'Ālim 'Allāma Ṭabāṭabā'i), Mashhad: Intishārāt Nūr-e Malakūt-e Qur'ān, 1425 AH (2004 CE).
- Ibn Abī Dāwūd, 'Abdullah bin Sulaymān, Kitāb al-Maṣāḥif (The Book of Codices), ed. Muḥammad bin 'Abdah, al-Fārūq al-Ḥādītha, 1423 AH (2002 CE).

- Ibn Abī Shaybah, 'Abdullah bin Muḥammad, al-Muṣannaf (The Compendium), Riyadh: Dār Kunūz Ishbīliyyā, 1436 AH (2015 CE).
- Ibn 'Asākir, 'Alī bin al-Ḥasan, Tārīkh Madīnat Dimashq wa Dhikr Faḍlihā wa Tasmiyat Man Ḥallahā min al-Amāthil aw Ijtāza bi-Nawāḥihā min Wāridihā wa Ahlihā (The History of Damascus and Mention of Its Virtues and the Names of Those Who Settled There or Passed Through), ed. Muḥibb al-Dīn Abū Sa'īd 'Umar bin Gharāmah al-'Umrawī, Beirut: Dār al-Fikr, 1415 AH (1994 CE).
- Ibn 'Āshūr, Muḥammad Ṭāhir, Tafsīr al-Taḥrīr wa al-Tanwīr (The Exegesis of Elucidation and Illumination), Mu'assasat al-Tārīkh al-'Arabī, 1420 AH (1999 CE).
- Ibn Shabba al-Namīrī, 'Umar bin Shabba, Tārīkh al-Madīna (The History of Medina), Jeddah, n.p., 1399 AH (1979 CE).
- Ishtahārdī, 'Alī Pannah, Madārik al-'Urwa (Commentary on al-'Urwa), Qom: Dār al-Uswah, 1417 AH (1996 CE).
- Javān Ārāstah, Ḥusayn, Durūs fī 'Ulūm al-Qur'ān (Lessons in Qur'ānic Sciences), Qom: Markaz al-Muṣṭafā (PBUH) li al-Tarjama wa al-Nashr, 1435 AH (2014 CE).
- Jazrī, Muḥammad bin Muḥammad, al-Nashr fī al-Qirā'āt al-'Ashr (The Dissemination of the Ten Qirā'āt), Qom: Dār al-Kutub al-Islāmiyya, n.d.
- Kalāntarī Nūrī, Abū al-Qāsim, Maṭāriḥ al-Anzār (The Places of Reflections), Qom: Majma' al-Fikr al-Islāmī, 1425 AH (2004 CE).
- Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsim, al-Bayān fī Tafsīr al-Qur'ān (The Elucidation on the Exegesis of the Qur'ān), Beirut: Dār al-Zahrā', n.d.
- Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsim, Mawsū'at al-Imām al-Khū'ī (The Encyclopedia of Imam al-Khū'ī), Qom: Mu'assasat al-Khū'ī al-Islāmiyya, n.d.
- Khū'ī, Sayyid Abū al-Qāsim, Minhāj al-Ṣāliḥīn (The Path of the Righteous), Qom: Mu'assasat al-Khū'ī al-Islāmiyya, n.d.
- Kulaynī, Muḥammad bin Ya'qūb, al-Kāfī (The Sufficient Book), Qom: Dār al-Ḥadīth li-al-Ṭibā'ah wa-al-Nashr, 1430 AH (2009 CE).
- Majlisī, Muḥammad Bāqir, Biḥār al-Anwār al-Jāmi'ah li-Durar Akhbār al-A'imma al-Aṭḥār (The Seas of Lights: A Comprehensive Collection of the Reports of the Pure Imams), Mu'assasat al-Wafā', 1403 AH (1983 CE).
- Makārim Shīrāzī, Nāṣir, al-'Urwah al-Wuthqā ma'a Ta'līqāt (The Firm Handle with Annotations), Qom: Madrasat al-Imām 'Alī bin Abī Ṭālib ('a), 1428 AH (2007 CE).

- Ma'rifat, Muḥammad Hādī, al-Tamhīd fī 'Ulūm al-Qur'ān (The Introduction to the Sciences of the Qur'an), Qom: Mu'assasah Farhangī Intishārātī al-Tamhīd, 1429 AH (2008 CE).
- Muntazirī, Ḥusayn 'Alī, Nihāyat al-Uṣūl: Taqrīran li-Abḥāth Samāḥat al-Marḥūm Āyatullah al-'Uzmā al-Hājj Āqā Ḥusayn al-Ṭabāṭabā'ī al-Burūjirdī Quddisa Sirruh (The Final Word in Usul: Notes on the Lectures of the Late Grand Ayatollah al-Burūjirdī), Tehran: Nashr-i Tafakkur, 1415 AH (1994 CE).
- Muqaddas Ardabīlī, Aḥmad bin Muḥammad, Majma' al-Fā'idah wa-al-Burhān fī Sharḥ Irshād al-Adhhān (The Compendium of Benefits and Proofs in Commentary on Irshād al-Adhhān), Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisīn bi-Qum al-Musharrafah, 1403 AH (1983 CE).
- Mūsawī Khomeinī, Sayyid Rūḥullah, Taḥrīr al-Wasīlah (Tahrir al-Wasilah - One Volume Edition), Tehran: Mu'assasah Tanzīm wa Nashr Āthār Imām Khomeinī (r.a.), n.d.
- Muẓaffar, Muḥammad Riḍā, Uṣūl al-Fiqh (Principles of Jurisprudence), Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī al-Tābi'ah li-Jamā'at al-Mudarrisīn, 1430 AH (2009 CE).
- Narāqī, Aḥmad bin Muḥammad Mahdī, Mustanad al-Shī'ah fī Aḥkām al-Sharī'ah (The Shi'a's Proof in the Rulings of the Sharī'ah), Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('a) li-Iḥyā' al-Turāth, n.d.
- Qāḍī Ibn Barrāj, 'Abd al-'Azīz bin Naḥrūr, al-Muhadhdhab (The Refined [Book]), Qom: Mu'assasat al-Nashr al-Islāmī, 1406 AH (1986 CE).
- Rūḥānī, Muḥammad Ṣādiq, Fiqh al-Ṣādiq (The Jurisprudence of al-Ṣādiq), Qom: Madrasat al-Imām al-Ṣādiq (peace be upon him), 1412 AH (1991 CE).
- Sabzawārī, 'Abd al-A'lā bin [full name], Tuhfat al-Aḥkām fī Bayān Ḥalāl wa Ḥarām (Clarification of Rulings on Halāl and Ḥarām), vol. 6. Qom: Dār al-Tafsīr, n.d.
- Ṣāḥib Jawāhir, Muḥammad Ḥasan, Jawāhir al-Kalām (Jewels of Speech), Beirut: Dār Iḥyā' al-Turāth al-'Arabī, transl. 1362 SH (1983 CE).
- Sa'īdī-Ḥakīm, Sayyid Muḥammad Sa'īd, al-Muḥkam fī Uṣūl al-Fiqh (The Firm Foundation in the Principals of Jurisprudence), Qom: Mu'assasat al-Minār, 1414 AH (1993 CE).
- Shahīd Awwal, Muḥammad bin Makkī, Dhikrī al-Shī'ah fī Aḥkām al-Sharī'ah (Remembrance of the Shī'ah in Legal Rulings), Qom: Mu'assasat Āl al-Bayt ('a) li-Iḥyā' al-Turāth, Muḥarram 1419 AH (1998 CE).
- Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn bin 'Alī, al-Maqāṣid al-'Ulyā fī Sharḥ al-Risālah al-Alfiyyah (The Supreme Objectives in Explaining the Alfiyyah

- Treatise), Qom: Daftar Tablīghāt Islāmī-yi Ḥawzah-yi ‘Ilmiyyah Qom, 1420 AH (1999 CE).
- Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn bin ‘Alī, al-Maqāṣid al-‘Ulyā fī Sharḥ al-Risālah al-Alfiyyah (same as above), repeated entry.
- Shahīd Thānī, Zayn al-Dīn bin ‘Alī, Rauḍ al-Janān fī Sharḥ Irshād al-Adhhān (Gardens of the Mind: Commentary on Irshād al-Adhhān), Qom: Markaz al-Nashr al-Mun‘aṭib bi-Maktab al-I‘lām al-Islāmī, 1422 AH (2001 CE).
- Shu‘ayrī, Muḥammad bin Muḥammad, Jāmi‘ al-Akhbār (Compendium of Reports), Najaf: Maṭba‘ah Ḥaydarīyah, n.d.
- Sīfī, ‘Alī Akbar, Durūs fī al-Qawā‘id at-Tafsīriyyah (Lessons in Interpretative Principles), Qom: Jamā‘at al-Mudarrisīn fī al-Ḥawzah al-‘Ilmiyyah Qom, Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī, 1428 AH (2007 CE).
- Sīstānī, Sayyid ‘Alī Ḥusaynī, al-Masā’il al-Muntaḥabah (Selected Juristic Rulings), Qom: Maktab Āyatullah al-‘Aẓam al-Sīstānī, 1414 AH (1993 CE).
- Subḥānī Tabrīzī, Ja‘far, al-Mūjaz fī Uṣūl al-Fiqh (A Concise Manual of the Principles of Jurisprudence), Qom: Mu‘assasat al-Imām al-Ṣādiq (peace be upon him), 1420 AH (1999 CE).
- Suyūṭī, ‘Abd al-Raḥmān bin Abī Bakr, al-Itqān fī ‘Ulūm al-Qur’ān (The Perfection in Qur’ānic Sciences), Beirut: Dār al-Fikr, 1416 AH (1996 CE).
- Ṭabāṭabā‘ī-Qomī, Sayyid Taqī, Mabānī Minhāj al-Ṣāliḥīn (Principles of the Path of the Righteous), Qom: Nashr-i Qalam al-Sharq, n.d.
- Ṭabrisī, Faḍl bin Ḥasan, Tafsīr Majma‘ al-Bayān (Commentary of the Compilation of Explanations), Beirut: Mu‘assasat al-A‘lamī li-al-Maṭbū‘āt, 1415 AH (1995 CE).
- Ṭūsī, Muḥammad bin Ḥasan, al-Tibyān fī Tafsīr al-Qur’ān (The Elucidation in Qur’ānic Exegesis), Beirut: Dār Iḥyā’ al-Turāth al-‘Arabī, n.d.
- Waḥīd Bihbahānī, Muḥammad Bāqir, al-Fawā‘id al-Ḥā’iriyyah (The Confusing Benefits), Qom: Majma‘ al-Fikr al-Islāmī, 1415 AH (1992 CE).
- Waḥīd Khurāsānī, Shaykh Ḥusayn, Minhāj al-Ṣāliḥīn (The Path of the Righteous), Qom: Madrasat al-Imām Bāqir al-‘Ulūm (‘a), n.d.
- Yazdī, Muḥammad Kāzīm bin ‘Abd al-‘Azīm, al-‘Urwah al-Wuthqā (The Firm Handle), Qom: Mu‘assasat al-Nashr al-Islāmī al-Tābi‘ah li-Jamā‘at al-Mudarrisīn bi-Qum al-Musharrafah, 1419 AH (1998 CE).
- Zarkashī, Muḥammad bin ‘Abdullah, al-Burhān fī ‘Ulūm al-Qur’ān (The Proof in Qur’ānic Sciences), Cairo: Dār Iḥyā’ al-Kutub al-‘Arabiyya ‘Isā al-Bābī al-Ḥalabī, 1376 AH (1956 CE).